

Konverents sovetiidentiteedist

Professor Norman Neimark esinemas avalikul sessioonil. Repro

Rahvusvaheline teaduskonverents „Identiteedi ja isiksuse kujundamine kommunistliku võimu all: Ajalugu Ida-Euroopa totalitaarreežiimide teenistuses”, Tallinn, Nordic Hotel Forum konverentsikeskus, 9.–10. juuni 2011.

Võib küsida, kas Nõukogude/soveti identiteedi küsimustega ei ole juba küllalt tegeldud ja kas võiks selle teema käsitletuks lugeda. Etteruttavalt vastaksin, et nagu konverents „Identiteedi ja isiksuse kujundamine kommunistliku võimu all: Ajalugu Ida-Euroopa totalitaarreežiimide teenistuses” näitas, leidub veel küllalt ruumi selle teema teaduslikule käsitlemisele. 50 ja rohkemgi aastat, mil siin „nõukogulikkust” (*Sovietness*) vägagi intensiivselt kujundati, ei saa niisama kergesti olematuks muuta. Moskvast konstrueeritud ja „Nõukogude blokis” propageeritud ofitsiaalsetel ajalookäsitlustel oli sovetiidentiteedi produtseerimisel vägagi keskne roll. Kunstlikult loodud ametlik ajalugu ja sellega elanikkonnale

peale sunnitud uus ajalooline identiteet taotles ainult kehtestamist läbi pooltõdede ja päris valede, vaikides maha tegelikult aset leidnud sündmusi ja tegelikult elanud inimesi. Ning siin on järelmiks muu hulgas ka see, et tänapäevalgi võib kohata ajaloolaste seisukohti ja keelendeid, mis tahes-tahmata kannavad edasi Nõukogude (ajaloo)propagandat.

Konverentsi korraldajate, Eesti Mälu Instituudi ja Sihtasutuse Unitas¹ eesmärgiks oligi Ida-Euroopas teostatud kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamise riikliku poliitika ja tegevuste, aga ka efektiivsuse kirjeldamine, analüüsimine ja selgitamine, lähtudes endiste idabloki riikide ametlikest ajalookäsitlustest. Üritati uurida ka inimõiguste piiramise ja sundusliku identiteedikujundamise seoseid, sest inimõiguste rikkumiste väljaselgitamine Nõukogude perioodil Eestis on ju ka põhiline Eesti Mälu Instituudi missioon. Konverentsil osales ka valdav enamik Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liikmeid eesotsas ko-

¹ Sihtasutus Unitas on 2008. aastal Tallinnas asutatud mittetulunduslik organisatsioon, mille missiooniks on totalitaristlikest režiimidest lõhestatud ühiskondade lepitamine.

misjoni esimehe, õigus- ja majandusteadlase ja endise Euroopa Parlamendi presidendi Enrique Barón Crespoga Hispaaniast.

Konverentsi tervitussõnadega avanud Eesti Vabariigi president ja ühtlasi Eesti Mälu Instituudi patroon Toomas Hendrik Ilves rõhutas, et olukorras, kus Eesti ajaloo olulised arhiiviallikad Venemaal on siinsetele uurijatele kättesaamatud, ei tuleks unustada ka kohalike inimeste mälestuste, suulise ajaloo kogumist.

Konverentsi esimese paneeli „Kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamine, selle meetodid ja vahendid” juhatajaks oli Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liige, usuteadlane ja poliitik Markus Meckel Saksamaalt. Ettekandjatena astusid üles Silviu Taras Rumeeniast, Lelde Neimane Lätist ja Eesti Mälu Instituudi teadur Eli Pilve. Silvia Taras rääkis teemal „Avalike rituaalide muundumine – isiksuse kujundamine kommunistlikus Rumeenias”. Ta kirjeldas, kuidas kommunistlikud ainuvalitsejad kasutasid avalikke tseremooniaid, rituaale ja üritusi ära kommunismi ja Rumeenia rahvusluse segu, niinimetatud rahvuskommunismi propageerimiseks. Rahvuskommunismi ideoloogia tugevnes veelgi, kui mais 1958 viidi Nõukogude armee väeüksused Rumeeniast välja. Vaenlase kuvand võeti kokku terminiga „fašist”.

Lelde Neimane tutvustas Läti okupatsioonimuseumi projekti Nõukogude aja mälestuste talletamisest videosse. Eli Pilve ettekanne kirjeldas ideoloogilist ajupesu koolitunnis Eesti NSV-s, kus rahvuslike väärtuste asemel kultiveeriti nõukogulikke väärtusi – eesmärgiks oli, et igitüks hakkaks ennast identifitseerima kui „nõukogude inimene”, mitte kui eestlane või lätlane. Kuigi Nõukogude diktaatori Jossif Stalini surm ja isikukultuse hukkamõistmine uue juhi Nikita Hruštšovi poolt tõid endaga kaasa tajutatavat mõju ka koolide õppetöös, jäi ideoloogiline kasvatus oma põhiolemuselt samaks kogu sovetiaja jooksul.

Esimese konverentsipäeva teise paneeli sõlmküsimuseks oli Balti pagulastele suunatud Nõukogude ajaloo propaganda. Paneeli juhatas Meelis Maripuu Eesti Mälu Instituudist, kes märkis, et NSV Liidus aktiveerus alates 1950. aastate lõpust märgatavalt võitlus „nõukogudevastase elemendiga” ning ühtlasi rünnakud lääneriikides elavate pagulaskogukondade vastu. Ühe peamise võitlusvahendina pagulaskogukondade vastu kasutati sel perioodil süüdistusi mõnede pagulaste koostöös Saksa okupatsioonivõimudega ning nende võimalikku või väidetavat osalust sõja- ning inimsusevastastes

kuritegudes. Seesuguste meediakampaaniatega sooviti diskrediteerida nii konkreetseid isikuid kui ka kogu pagulaskogukonda ning isegi nende asukohariike, kes olid väidetavatele sõjakurjategijatele peavarju andnud.

Kaasettekande teemal „Kaks vaatenurka väliseestlastele suunatud Nõukogude propagandale” pidasid Tartu Ülikooli doktorant Ivo Juurvee ja Rootsi raadio ajakirjanik Maarja Talgre. Ivo Juurvee keskendus Nõukogude propaganda „teisele lainele”, mis algas spetsiaalselt väliseestlaste seas levitamiseks mõeldud ajalehe Kodumaa asutamisest KGB (NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee) ettepanekul 1958. aastal. Nõukogude Liidu ja Nõukogude Eesti ülistamise kõrval keskenduti Kodumaas ka muudele teemadele diskrediteerimaks väliseestlaste poliitilisi liidreid, lõhestamaks nende kogukonda ja külvamaks tülisid. Lisaks nädalalehele anti välja rida ainult väliseestlastele suunatud ajaloo-teemalisi raamatuid. Raamatute peamine autor ja Kodumaa kaastööline oli Andrus Roolah. Juurvee leidis, et ingliskeelset ajalookirjutust KGB-l mõjutada ei õnnestunud, küll aga tekitada pingeid väliseesti kogukonnas ja põhjustada kannatusi üksikisikutele.

Maarja Talgre, kes on sündinud Eesti põgenike perekonnas 1945. aastal Rootsis, jätkas sealt, kus Juurvee pooleli jäi: propaganda mõju hindamisest, tehes seda isiklikult läbielatu näitel. Peamise tundena seoses Kodumaaga meenus tal kõigepealt hirm, mis valdas inimesi, kes leidsid selle ajalehe äkki enda postkastist. Kardeti, et „nüüd on aadress juba KGB-l teada”. Ränga hoobi andis Maarja Talgrele ja tema perekonnale aga K. Saarse *alias* Andrus Roolah koostatud laimuartikkel tema isast Leo Talgrest, kusjuures väljamõeldiste usutatavaks muutmiseks oli lisatud katkendeid Leo Talgre päevikust. Hiljem, iseseisvuse taastamise ajal, rääkinud Roolah Maarja Talgrele, et oli lugenud Leo päevikuid KGB arhiivis.

Jyväskylä ülikooli dotsent Simo Mikkonen näitas oma ettekandes Vene, Eesti ja Ameerika Ühendriikidest kogutud arhiivimaterjali põhjal, et Nõukogude ofitsiaalajaloo propaganda oli külma sõja oluline osa, mille eesmärk oli väliseesti kogukonna lõhestamine. See oli NLKP keskparaadi otsese kontrolli all, kasutas mitmesuguseid meediume ja nõudis olulisi ressursse. Nõukogude valitsus arvas, et ajaloo propaganda välismaal aitab vähendada „alternatiivse ajaloo” mõju ka siseriigis.

Pärast töist konverentsipäeva oli külalistel võimalus tutvuda Tallinna vanalinnaga ja üks-

teisega vastuvõtul Eesti Teaduste Akadeemia saalis.

Teine konverentsipäev, mida juhatas Sihtasutuse Unitas üks asutajaid ja nõukogu liige, Eesti kaitseminister Mart Laar, algas paneeliga kommunistliku identiteedi ja isiksuse kujundamise tagajärgedest ning mõjudest tänapäeval. Laar rõhutas oma sissejuhatavas sõnavõtus kommunistlike režiimide korruptiivset olemust, mille edasikandumine on üks ohtlikumaid järelmõjusid.

Õigusteadlane Jernej Letnar Črnič Sloveeniast rääkis kommunistliku identiteedi jäänukitest Sloveenias – maal, mis on üldiselt tuntud kui üks Ida-Euroopa kaunimaid ja edumeelsemaid riike. Letnar Črniči väitel on Sloveenias vahetult pärast Teist maailmasõda toime pandud kommunistlikuriteod tänapäeval Sloveenias tabuteema, mis põhjustab ühiskonna polariseerumist. Sloveenia on oma lähiajaloo ärganud nii fašistliku, natsliku kui ka kommunistliku totalitaarreežiimi võimu all ning kommunistperioodi mälestusmärke ja sümboloid kohtab riigis veel tänapäevalgi.

Läti Ülikooli doktorant Klinta Ločmele kõneles sovetliku mineviku edasiandmisest Läti perekondades ja selle jäädvustamisest. Lätis tehtud uuringute põhjal ei teadnud 37% küsitatud õpilastest, kas nende esivanemad olid Nõukogude poliitiliste repressioonide ohvriks langenud või mitte, sest Nõukogude ajal saadud sotsiaalne trauma mõjutab esivanemate käitumist veel tänapäevalgi ja paneb inimesi möödunu kannatustest vaikima. See muudab aga ajaloolaste jaoks selle olulise informatsiooniallika kättesaamatuks või raskesti kättesaadavaks.

Oleksandr Svyetlov Ukrainast vaatles Nõukogude ja Ukraina ajalookäsitluste konflikti UPA (Ukraina Ülestõusuarmee) ja tema ühe juhi Stepan Bandera vastuolulise hindamise taustal. Nagu ta tõdes, lõhestab käsitluste erinevus Ida- ja Lääne-Ukraina elanikkonda ka tänapäeval, sest see on osa nende piirkondade elanike erinevast identiteedist.

Keskseks sündmuseks teisel konverentsipäeval oli avalik sessioon Stanfordi Ülikooli Robert ja Florence McDonnelli lektoraadi Ida-Euroopa uuringute professori, ühtlasi ka Eesti Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liikme Norman M. Naimarki ettekandega teemal „Stalin ja tema genotsiid”, kus ta rääkis oma samanimelise raamatu põhiväidetest.² Norman

Naimark on sündinud 1944. aastal New Yorgis ja läbinud oma studiumi bakalaureusekraadist kuni doktorikraadini Stanfordi Ülikoolis Ameerika Ühendriikides Californias. Ta on töötanud ka professorina Bostoni ülikoolis ja teadurina Harvardi ülikoolis. Naimark on käesoleval ajal ka *Hoover Institution*’i vanemteadur ja mitmete juhtivate ajalooajakirjade toimetuskolleegiumite liige. Naimarki uurimisprojektid käsitlevad 20. sajandi massimõrvu ja Stalini režiimi ajalugu, tema põhiteoseks peetakse monograafiat Nõukogude okupatsioonist Saksamaal.³

Norman Naimarki ettekande põhiküsimuseks oli: kas Stalini käsul toime pandud massirepressioon võib kvalifitseerida genotsiidina? Teatavasti määratleb genotsiidi rahvusvahelise õiguse mõistes 1948. aastal ÜRO-s vastu võetud ja 1951. aastal kehtima hakanud genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon. Selle järgi on võimalik mitte käsitleda näiteks Eestis toime pandud küüditamisi või mõrvu genotsiidina, sest pole piisavalt tõendeid, et eestlastevastaseid kuritegusid pandi toime rahvuslikul pinnal – pigem olevat tegemist sotsiaalsete (näiteks jõukamad talupidajad ehk Nõukogude pruugis nn. kulakud) või poliitiliste gruppide liikmete hävitamisega. Naimarki väitel on aga ka Stalini massimõrvu täiesti asjakohane nimetada genotsiidiks. Naimarki argumentatsioon on järgmine: õigusteadlane Raphael Lemkin, kes genotsiidi-konventsiooni välja töötas, arvas genotsiidi alla ka sotsiaalsete ja poliitiliste gruppide vastased kuriteod, mis küll tollal NSV Liidu vastuseisu tõttu konventsioonist välja jäeti, kuid mille juurde hilisem rahvusvahelise õiguse areng on jälle tagasi tulemas. Naimarki väidab, et genotsiidi tunnuseid omavad nii aastail 1937–1938 NSV Liidus läbi viidud suur terror, „kulakluse likvideerimise” kampaania (kus sooviti hävitada sotsiaalselt „võõrast” gruppi), Ukraina suur näljahäda, Katõni massimõrv kui ka NSVL vähemusrahvuste vastu suunatud teod. Oma mõrvarlikkusest sarnaneb Stalin paljuski Hitleriga, on Naimarki seisukoht. Sealjuures soovitas ta mitte uskuda ametlikku Nõukogude statistikat repressioonide ulatuse kohta ning lisas, et suhtumine Stalini kuritegudesse on identiteedi küsimus. Norman Naimarki arvamusel on nende kuritegude eitamine tänapäeva Venemaa valitsuse poolt üks ajaloolise vale väljendus.

Naimarki ettekandele järgnesid remargid ja küsimused. Muu hulgas rõhutas teine Eesti

² N. M. Naimark. *Stalin's Genocides*. Princeton University Press, 2010.

³ N. M. Naimark. *The Russians in Germany*. Harvard, 1995.

Mälu Instituudi rahvusvahelise komisjoni liige, avalikku sessiooni ja järgnenud neljandat konverentsipaneeli juhtinud Nicholas Lane, et genotsiidi määratluse laiendamisse tuleb suhtuda ettevaatlikkusega, kuna see võib niiviisi devalveeruda.

Avaliku sessiooni lõppedes sai sõna tervituseks konverentsi ühe toetaja, Avatud Eesti Fondi juht Mall Hellam, kes muu hulgas avaldas lootust, et seesugused konverentsid jätkuvad ka edaspidi.

Konverentsi neljas ja ühtlasi viimane paneel puudutas õiguslikke aspekte Ida-Euroopa totalitaarreežiimide ajalookäsitlustes. Doktor Agata Fijalkowski Lancasteri Ülikoolist rääkis Poola kogemusest „kommunismiaegse” õigusliku identiteedi kujundamises. Ta analüüsis seda, kuidas Poola justitsüsteem kaotas sotsialismiperioodi alguses oma õigusliku iseseisvuse ja identiteedi, mis viis õigusriigi kadumisele. Konverentsi lõpetas Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Lauri Mälksoo ettekandega „Mälusõjad ja rahvusvaheline õigus”. Mälksoo ettekandest jäi kõlama mõte, et nii ajalooteadusel kui ka rahvusvahelisel õigusel on midagi ühist: nad on vaidlustavad. See on tihti pettumus ajaloolastele, sest nad ootavad rahvusvahelistelt õigusnormidelt selgeid juhiseid. Mälusõjad on mõnikord võitlus selle üle, kuidas interpreteerida rahvusvahelist õigust minevikus. Siia, vaidlusaluste küsimuste hulka kuuluvad Baltimaade kontekstis: kuidas on õige kohaldada Nürnbergi rahvusvahelise tribunali (Londoni) põhikirja sätteid rahvusvaheliste kuritegude kohta Nõukogude kuritegude osas Baltimaades ja millised on nende ebaseadusliku okupeerimise/annekteerimise õiguslikud tagajärjed.

Konverents sai teoks tänu Avatud Eesti Fondi ja haridusministeeriumi toetusele. Sihtasutuse Unitas kutsel osalesid konverentsil aktiivselt ka vabasektori esindajad, sh. Moldovast, Gruusiast, Poolast jne. kandmaks edasi ideed ühiskondliku lepituse otsimise tähtsusest. Ilmselt tõdesid kõik, et nii nagu sovetlik identiteedikujundus toimus koordineeritult, nii peab toimuma rahvusvahelises koostöös ka selle tagajärgede neutraliseerimine, kuid selle vahega, et siin ei saa olla diktaatoreid ega alluvaid, koostöö peab olema võrdsetel alustel. Konverents andis lootust, et kuigi propaganda mõju hindamine on raske, pole see siiski võimatu. Ja et identiteete on kergem luua kui muuta.

Meelis Saueauk

Balti kohtumise taastulemine

Kolme aasta järel leidis tänava juunis taas aset Balti arhiiviesinduste kohtumine asukohaga Šiauliai külje all Bubiai külas. Vahepealne majandussurutis, aga ka suuremad ümberkorraldused Läti ja Leedu arhiivisüsteemides tekitasid kooskäimistesse pausi 2009. ja 2010. aastal. Seekordne kogunemine Leedus oli järjekorras 14. ning tõi kokku paarikümne inimese ringis, Eestist ja Lätist oli esindajaid kuus eesotsas riigiarhivaaridega. Sündmuse kokkukutsuja ja võõrustaja oli Leedu riigiarhivaar Ramojus Kraujelis.

Kohtumise ametlik osa 9. juunil hõlmas ülevaateid Balti arhiivisüsteemides toimunud viimasel kolmel aastal, puudutades ühtlasi uusi arhiiviseadusi ning kolme riigi koostöö jätkamise uut vormi tulevastel aastatel. Leedus toimus ulatuslik avaliku sektori reform pärast uue valitsuse moodustamist 2009. aasta novembris, mis tõi kaasa palgakärped. Sama aasta septembris oli valitsusele esitatud uue arhiiviseaduse eelnõu ja see kiideti heaks 2010. aasta alguses. Seadus hakkas kehtima 1. jaanuaril 2011. Selle alusel on Leedu avalike arhiivide katusasutuseks arhiivide peavalitsus koos riigiarhivaari institutsiooniga, mis alluvad kultuuriministeeriumile. Peavalitsus (*National Documents and Archives Service*) vastab organisatsioonina meie mõistes rahvusarhiivile, hõlmates 15 arhiivi, millest viis on suuremad: ajalooarhiiv, riigiarhiiv, kaasaegsete dokumentide (alates 1990) arhiiv, eriarhiiv (KGB) ning kirjandus- ja kunstiarhiiv. R. Kraujelise sõnul on arhiivitöötajate arv vähenenud umbes viiendiku võrra alates 2007. aastast – töötajaid oli siis 547, nüüd on 455. Eelarve on teinud läbi veelgi suurema languse – kui 2008. aastal oli see 25 miljonit litti, siis 2011. aastal saavad arhiivid kasutada vaid 16 miljonit litti. Ühtaegu on arhiivipäringud kahanenud 65 000-lt (2007) 40 000 päringuni aastas (2010). Olulisemad käimasolevad projektid on digitaaldokumentide vastuvõtusüsteemi loomine, arhiiviteenuste integreeritud süsteemi ehitamine, töötajate erialane väljaõpetamine ning filmide digiteerimine. Vilniuses on käimas uue arhiivihone ehitamine (Mindaugo 8), selle